

Ověření indikátorů užívaných ve výzkumech názorů na kriminalitu*

RADKA RADIMSKÁ**

JIŘÍ VINOPAL**

Katedra sociologie FF UK, Praha

Verification of Indicators Used in Research of Opinions on the Crime-Rate

Abstract: The target of the research 'Methods of Research of Opinions on the Crime-Rate' was to analyse and improve the questionnaire used in quantitative research in order to increase the quality of interviewing. As a basis we took the questionnaire of the Universitas agency, used in the research of victimisation and opinions on security in the Czech Republic. Out of this questionnaire we chose 16 questions that we found to be in some way problematic. These questions were, as required, complemented and modified and the new questionnaire was proposed to 294 respondents in the form of a standardised interview. In one set of questions we tried to verify how respondents understand the term 'our society', occurring very often in many questionnaires. Another set dealt with the way in which respondents answer sensitive and delicate questions on victimisation, and which form of interviewing they prefer. The target of another set was to find out whether and to what degree respondents' awareness of exposure to the danger of some crimes is identical with the real extent of fear connected with this danger.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 1: 123-133)

*) Poznámka vedoucího projektu: Prezentovaná studie je vyústěním semestrální práce a hlavně samostatného výzkumu, který oba autoři – studenti katedry sociologie na FF UK – připravili v rámci grantového projektu UK 339/98 Kognitivní přístup – výzva pro sociologický výzkum devíace. V jeho rámci jsou analyzovány různé postupy vedoucí ke zkvalitnění procesu dotazování (dotazník „Bezpečnostních rizik“ byl například dalším ze studentů předložen k nezávislé expertní analýze psychologů). Autoři se dlouhodobě zajímali o možnost ověřit percepce jednotlivých indikátorů standardizovaným způsobem a velmi samostatně přistoupili k testování alternativních formulací. Jejich cílenou a zároveň korektní snahu o nalezení slabých míst v běžně užívaných dotaznících (viz příslušná stať v tomto čísle) tváří v tvář autoritě učitele je třeba ocenit. Jejich text je proto předkládán bez jakýchkoli úprav. Pro alespoň orientační teoretické zařazení tohoto metodologického experimentu by snad bylo vhodné doplnit, že vybraná témata souvisejí s řadou problémů:

- explorační kognitivního rámce dotazování a některých „obvyklých“ referenčních pojmů,
- explicitní analýza psychologických bariér odpovídání na citlivé otázky,
- širší kontrola kognitivního rámce percepce rizik skrze frekvenci úvah respondenta.

Zpracovatelé dále porovnávali výsledky odlišně formulovaných nebo odlišně umístěných otázek, tyto výsledky předložili v další části své semestrální práce. Pro úplnost je třeba připojit, že ke zkoumaným tématům existuje rozsáhlá literatura, a to nejen ve směru ke kognitivnímu přístupu: aktuální přehled bibliografie k problému senzitivních otázek přináší nově K. v. Meter v *Bulletin de Méthodologie Sociologique* No.68/2000.

J. Buriánek

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Radka Radimská, Za valem 1315, 148 00 Praha 4, e-mail radimska@seznam.cz

Výzkum „Metody výzkumu kriminality 1999“ vychází z předpokladu, že ačkoli má dotazníkové šetření na bázi standardizovaných rozhovorů jako technika sociologického výzkumu mnoho nedostatků a omezení, její uplatnění je v dané oblasti takřka nezbytné. Proto je nanejvýš žádoucí co nejvíce přizpůsobit provedení konkrétního kvantitativního výzkumu zkoumané realitě a upravit dotazování do podoby maximalizace výhod a minimalizace nevýhod standardizovaného rozhovoru. Právě metodologické potíže konstrukce dotazníku a provádění standardizovaných rozhovorů byly motivem naší semestrální práce, našeho prvního pokusu o analýzu a upravení již existujícího dotazníku z hlediska jeho indikačních možností. Tímto dotazníkem se stal dotazník agentury Universitas „Bezpečnostní rizika 1999“, který byl ve stejném roce použit ve výzkumu viktimizace a názorů občanů na bezpečnost v České republice. Cílem bylo analyzovat některé vybrané otázky z hlediska jejich zjišťovacích možností, vhodnosti formulace a vlivů jejich zařazení právě do standardizovaného rozhovoru na validitu a věrohodnost odpovědí.

Do této krátké zprávy jsme vybrali podle nás nejzajímavější momenty a výsledky, které se podařilo z analýzy vytěžit. Ačkoli nejde o převratné objevy, dozajista jsou vhodným námětem k zamyšlení a možným motivem k dalšímu podobnému zkoumání.

Metodika

Z dotazníku Bezpečnostní rizika 1999 bylo vybráno 16 otázek, které se nám jevily jako problematické. Tato problematičnost byla spatřována v limitech jejich zjištění (problém zatajování či přetváření skutečnosti respondenty), v nízké validitě poznatků získaných některými otázkami, nebo ve formulaci otázek a odpovědí. Většina z nich se stala předmětem analýzy a ověřování v „alternativním“ dotazníku Metody výzkumu kriminality 1999, některé další otázky však bylo nutno zařadit pro vytvoření odpovídajícího kontextu dotazování, popřípadě pro kontrolní porovnání údajů s výsledky výzkumu Bezpečnostní rizika.

Vybrané otázky byly následně rozpracovány do samostatných okruhů, soustavy uzavřených i otevřených otázek, které ověřují vytvořené hypotézy. Takto vzniklé – různé rozsáhlé – tematické okruhy, jsme sestavili v konečný dotazník Metody výzkumu kriminality 1999. Některé okruhy byly ponechány v kompaktní podobě v jediné části dotazníku, některé byly rozčleněny a otázky z nich rozmístěny do různých částí dotazníku, vždy podle nutnosti zachovat kontext dotazování, či naopak odvést pozornost od předešlých odpovědí na stejné téma.

Jelikož šlo o nestandardní výzkum s mnoha složitými, novými či alespoň neobvyklými prvky, bylo nutno přesně instruovat tazatele. Součástí dopisu pro ně byly tedy i informace o charakteru a cílech výzkumu, o vnitřní struktuře dotazníku a důvodech nutnosti přísně dodržet sled otázek, stejně jako i instrukce zaznamenávat okolnosti dotazování a jakékoli související údaje.

Jak bylo zmíněno výše, technikou sběru dat byl standardizovaný rozhovor, který provedli školení tazatelé agentury Universitas. Jelikož se jednalo o metodologický výzkum, a to spíše orientačního charakteru, bylo do zpracování zahrnuto 294 respondentů. Sběr dat proběhl v Jihočeském kraji a v Praze a výběrovou metodou byl stanoven kvótní výběr s kvótami pohlaví, věk, vzdělání a ekonomická aktivita, resp. region a velikost obce jako kvótami skrytými. Vyhodnocení dat provedli řešitelé programem SPSS. Dvě linie vyhodnocení vedly za prvé ke srovnání výběrového souboru a údajů získaných po-

mocí opakovaných otázek s výsledky průzkumu Bezpečnostní Rizika 1999, a za druhé k vyhodnocení otázek z výzkumu Metody výzkumu kriminality 1999 samostatně.

Ohledně porovnání souborů dotázaných v obou výzkumech a jejich odpovědí na kontrolní otázky se lze v této zprávě omezit na konstatování, že ve strukturách obou souborů nejsou žádné podstatné rozdíly ani z hlediska kontrolních otázek, ani z hlediska základních identifikačních znaků, snad s výjimkou znaku velikost místa bydliště. To bylo ovšem předem známo na základě volby pouze dvou regionů, totiž jižních Čech a zejména Prahy.

Pojem „naše společnost“ jako referenční bod otázek

Dle našeho názoru velice cenné výsledky přinesly první a poslední otázka dotazníku, které se zaměřily na pojem „Naše společnost“, který se vyskytuje nejen v dotazníku Bezpečnostní rizika 1999, nýbrž i v mnoha dalších výzkumech s nejrůznější tematikou. Podle naší hypotézy si všichni lidé za všech okolností pod pojmem „naše společnost“ nepředstavují totéž, což může vést k interpretačním nejasnostem ve všech výzkumech, kde se daného termínu používá. Položením uzavřené otázky na začátku rozhovoru¹ byl sledován cíl zjistit vnímání pojmu bez ohledu na kontext výzkumu, zatímco položením otevřené otázky v závěru² jsme se pokusili odhalit případné změny v tomto vnímání po uvedení do konkrétního kontextu. Kromě toho byla v otevřené otázce respondentům ponechána volnost vyjádřit své pojetí „naší společnosti“ i jinak, než pouze označením území, ke kterému jej vztahují, k čemuž měli být podle pokynů pro tazatele také vyzýváni.

Předpoklad, že pod pojmem „naše společnost“ si různí lidé představují různé věci, se nám podařilo prokázat jak otevřenou, tak i uzavřenou otázkou. Ačkoli nejvíce odpovědi odkazovalo na Českou republiku, jak se snad dalo očekávat, téměř v polovině případů odkazovali respondenti na jiné možnosti (nejčastěji na „celý svět“).

V uzavřené otázce 62 % respondentů uvedlo, že podle nich pojem „naše společnost“ označuje Českou republiku, podle 18 % označuje celý svět. Zbýlých 20 % dotázaných rozděluje své odpovědi do ostatních možností.

Otevřenou otázku bylo nutno nejprve zakódovat. Už během tohoto kódování se objevily dvě linie, po nichž bylo možno vést následné překódování.

Jednu z těchto linií jsme nazvali „region“. V ní byly odpovědi setříděny podobně jako v otázce uzavřené, podle velikosti území, které je považováno za „naší společnost“. Jak se dalo předpokládat, výsledky tohoto setřídění téměř odpovídaly výsledkům uzavřené otázky, jen nepatrně jsou frekvence posunuty směrem k většímu území.

Druhou linii jsme pojmenovali „region – lidé“. Ta slibovala odhalení zajímavějších poznatků, což se také stalo, právě díky položení této otázky jako otevřené. Prokázalo se, že respondenti si pod zkoumaným pojmem nepředstavují pouze různě rozsáhlá území,

¹) Otázka 1. V sociologických průzkumech se často používá výraz „naše společnost“. Zamyslete se na chvíli nad ním a řekněte nám, jaká varianta z následujících možností nejvíce odpovídá Vaší představě toho, co „naše společnost“ vlastně je, co tento pojem označuje: (1) Obec nebo čtvrť, ve které žijí; (2) Okres, kde bydlím, nebo nějaký větší region, oblast; (3) Česká republika; (4) Všechny východoevropské země, které procházejí ekonomickou transformací; (5) Celá Evropa; (6) Evropská a severoamerická civilizace; (7) Celý svět.

²) Otázka 40. Do závěru rozhovoru máme připravenou ještě jednu otázku. Zkuste nyní, po zodpovězení téměř všech otázek, znovu svými slovy říci, co si nyní představujete pod pojmem „naše společnost“, který v průběhu dotazování několikrát zazněl.

nýbrž i zcela jinak charakterizované skutečnosti.³ Ačkoli takovýchto nečekaných určení se neobjevil ohromující počet, jistě nezanedbatelným se nám jeví výskyt určení „naší společnosti“ jako lidí obývajících určitý region. V otevřené otázce charakterizuje „naší společnost“ pouze územním vymezením méně než polovina dotázaných (43 %) a téměř shodný počet (42 %) jich do své představy pojímá konkrétní lidi (nejčastěji ve vyjádření „lidé...“, „obyvatelé...“). Zbylá procenta odpovědí se nedají zařadit ani do jedné z kategorií.

Výsledkem této části ověřování tedy je (jak se ukázalo i během třídění druhého stupně), že předpoklad různého chápání pojmu předkládaného v dotaznících, se potvrdil. Kromě toho, že různí lidé chápou pojem různě, je důležité i zjištění, že někteří respondenti si sami uvědomují kontextovou vázanost významu pojmu a odpověď na podobnou otázku tedy pro ně může být značně složitá, ne-li nemožná. Nehledě pak k úskalím interpretačním. Proto by podle nás bylo vhodné, nahrazovat poněkud vágní pojem „naše společnost“ termínem přesnějším, úzeji určujícím referenční rámec nebo alespoň při analýze přihlídnout k možnosti rozdílného chápání pojmu.

K jakým konkrétním nedorozuměním může docházet v souvislosti s odlišnými referenčními rámci, jsme se pokusili přesněji ukázat na jiné otázky. Otázka 21 zjišťuje, jak dalece je respondent zneklidněn různými problémy „v naší společnosti“ (např. stavem zdravotnické péče, nezaměstnaností, organizovaným zločinem atd.). Položili jsme si otázku, co vlastně pro respondenta – nesociologa „naše společnost“ znamená a zda každý dotázaný nevztahuje daný problém k jinému referenčnímu rámci, a navíc každý z předložených problémů k jinému referenčnímu rámci podle toho, jak široké společenské oblasti se jeho zneklidnění týká. Například bude pravděpodobně rozdíl v odpovědi vysokoškolačka z Prahy, který problém nezaměstnanosti vztahuje jen na svou rodinu, a proto je jeho zneklidnění relativně malé, a jiného vysokoškolačka z Prahy, který se sice osobně nezaměstnanosti také neobává, ale při odpovídání přemýšlí o tomto problému v kontextu celé České republiky, a proto ve své odpovědi udává vysoký stupeň zneklidnění.

Proto jsme respondentům nabídli osm okruhů, z nichž měli ke každému uvažovanému problému přiřadit ten, v jehož kontextu problém vztahují: situace jejich rodiny, situace lidí, se kterými se stýkají (přátelé, spolupracovníci, sousedé), situace regionu, ve kterém bydlí, situace v České republice, situace všech východoevropských zemí procházejících ekonomickou transformací, situace celé Evropy, situace evropské a severoamerické civilizace a situace celého světa.

Zjistili jsme, že nejčastěji bývají předložená rizika vztahována k situaci České republiky anebo celého světa, někdy také k situaci rodiny, lidí, se kterými se respondent stýká anebo regionu, ve kterém bydlí, jen výjimečně jsou využívány ostatní možnosti. U většiny problémů se zneklidnění dotázaných týká v největší míře České republiky, ale objevují se značné rozdíly v tom, k jak široké situaci se vztahují jednotlivá rizika. U problému nezaměstnanosti a stavu zdravotnické péče pozorujeme zvýšené procento těch, kteří se jich nejvíce obávají v souvislosti se situací své vlastní rodiny a lidí, se kterými se

³ Odpověď „naše společnost“ jsou moji „známí“ v 5 % případů. V 5 % odpovědí je také řečeno, že to, co si respondent představí pod pojmem „naše společnost“, záleží na kontextu situace, že to může být pokaždé něco jiného. 8 % odpovědí se nedalo do vytvořených kategorií vůbec zařadit nebo většinou šlo spíše o hodnocení stavu společnosti než o vyjádření představy toho, co „naše společnost“ je (kupř.: „cirkus“, „bláznec“ ap.). Zajímavé je nicméně alespoň to, že všechna tato vyjádření byla negativní.

stýkají. Taková ohrožení jako stav životního prostředí, drogy a jejich šíření, agresivita a násilí, válka a organizovaný zločin, se vztahují spíše na celý svět než jen na Českou republiku. Je zajímavé, že do této kategorie patří rizika, kterých se dotázaní obávají nejvíce. Vedle toho musíme odlišit skupinu problémů, které jsou vnímány jako zneklidňující jen a výhradně v souvislosti se situací v České republice: patří do ní důchodové zabezpečení, podvody v oblasti investic a finančních operací, byrokracie a arogance úřadů a v menší míře i individualizace života, nezáměr lidí o problémy druhých.

Z toho je patrné, že každý z předložených problémů v otázce 21 patří do jiného referenčního rámce, a tudíž respondenti na každý odpovídají trochu odlišným způsobem. Zdá se, že jsou schopni se mezi jednotlivými okruhy plynule přepínat a u každé položky uvádět stupeň zneklidnění týkající se jiné situace. Přesto spatřujeme určité riziko v tom, že každý z dotázaných v podstatě odpovídá na jinou otázku, a pokud si například někteří vztahují všechny problémy striktně jen k situaci v České republice, budou jejich odpovědi odlišné od odpovědí těch, kteří referenční rámce u jednotlivých položek volně střídají, a tento rozdíl bude způsoben jen různým pochopením stejné otázky.

Odpovídání na citlivé otázky viktimizace

Dotazník Bezpečnostní rizika 99 obsahuje řadu otázek, které zjišťují postižení trestnými činy. Ty z nich, které se přímo táží respondenta na to, zda se on sám či někdo z rodiny či známých stal obětí trestného činu a o jaký trestný čin se jednalo, jsou velmi citlivé a osobní, což může vzbuzovat pochybnosti o věrohodnosti výpovědi respondentů. Předpokládáme, že mluvit o trestných činech, které se člověku staly (zejména těch velice osobních, jako je například znásilnění nebo týrání v rodině) nebo o nichž se dozvěděl v okruhu svých známých, není snadnou záležitostí, a že je zde tedy pravděpodobná snaha vyhnout se traumatizující situaci zapřením či zkreslením skutečnosti. Toto téma proto v našem dotazníku rozpracovává několik otázek, které se zaměřují na zjištění pocitu při kladení otázek na trestné činy, zjištění ochoty na takové otázky odpovídat a míry věrohodnosti odpovědí, jakožto i na důvody zamlčení pravdivé odpovědi. Kromě toho jsme do dotazníku navíc zařadili otázku zjišťující vliv vnějších okolností dotazování na ochotu respondentů vypovídat.

Výsledky ukázaly, že v uplynulých dvou letech se stalo obětí trestného činu 30 % respondentů, 34 % členů jejich domácností a 45 % jejich blízkých přátel nebo sousedů. Avšak pouze 21 % dotázaných se odvážilo uvést, jakého konkrétního trestného činu se osobně stali obětí. Je zřejmé, že je pro nás snadnější dozvědět se, zda se respondenti stali obětí trestného činu, než zjistit, o jaké činy šlo. V následující otázce jsme se proto ptali, zda by lidé byli podle svého názoru ochotni uvést tazateli do dotazníku vše, co se jim kdy stalo, či nikoli. Mohli zvolit mezi třemi variantami: buďto by uvedli úplně vše, nebo by některé trestné činy, pokud by se jim nebo jejich blízkým přihodily, nejspíše do dotazníku neuvedli, anebo jsou si jisti tím, že by některé činy rozhodně neuvedli. Zjistili jsme, že pokud jde o vlastní osobu, více než polovina (58 %) respondentů se domnívá, že jsou věci, které by takto neuvedli, přitom 19 % z celého souboru si je tímto jista. Jen méně než polovina z dotázaných uvádí, že by byla ochotna uvést vše. Při srovnání s otázkou zjišťující, zda se dotázaný stal obětí nějakého trestného činu, je patrné, že mezi těmi, kteří se obětí nějakého trestného činu stali, je relativně více takových, kteří by uvedli vše (53 % z nich), než mezi těmi, kterým se nic takového nestalo (z nich by vše uvedlo jen 38 %). Ochota uvádět důvěrné věci o sobě osobně podle našich výsledků významně nesouvisí s žádným identifikačním znakem. Pokud jde o uvádění citlivých informací o někom

z respondentovy domácnosti, nepatrná disproporce byla vypořizována u znaku pohlaví. Muži vědí v o něco větší míře než ženy o věcech, které by o někom z domácnosti neuvedli. Odpovědi na tuto otázku kupodivu vůbec nesouvisí s tím, zda se někdo z domácnosti v uplynulých dvou letech obětí trestného činu stal nebo ne.

Další otázka se zaměřila na zjištění důvodů, které respondenty vedou *k zapření, neuvedení některých skutečností tazateli*. Jako hlavní důvod neuvedení je v 67 % uváděna varianta, že jde o soukromou věc, do které nikomu nic není. (Ostatní varianty se shodně pohybují na hranici 10 %.) Přitom ve všech variantách se relativní podíly mužů a žen neliší, kromě varianty stud, v níž mají značnou převahu ženy se 75 %. Co se týče vzdělání, odchylka se vyskytla pouze u dotázaných se základním vzděláním v kategorii „je pro mne tak nepříjemné na to myslet, že už jsem na to raději zapomněl/a“, pro niž se jako pro hlavní důvod vyslovilo 30 % ze všech se základním vzděláním, oproti průměrně 10 % v ostatních kategoriích. Výjimkou je i zanedbatelný počet vysokoškolsky vzdělaných lidí, kteří zvolili variantu stud, pro niž se jinak vyslovovalo průměrně 15 % dotázaných v ostatních vzdělanostních kategoriích. Věk ani rodinný stav důvody zatajení nijak významně nestrukturuje.

Následující otázka zaměřila pozornost na zjištění toho, zda respondenti během rozhovoru skutečně svědomitě přemýšlejí nad zadanými otázkami, nebo zda se spokojí s tím, že si kupříkladu zrovna na nic nevzpomenou. Jednoznačné výsledky analýza dat neposkytuje, nicméně jsou patrné určité trendy. To, že „přemýšleli opravdu důkladně“, uvádí 69 % dotázaných, pokud šlo o jejich osobu, 64 % jednalo-li se o někoho z jejich domácnosti, a už jen 42 % v případě někoho z blízkých přátel nebo sousedů. Nedá se přitom usuzovat na snižování pozornosti, neboť otázky nebyly kladeny v tomto sledu. Interpretace by mohla být spíše taková, že informace netýkající se jejich osoby nepovažují respondenti za tolik důležité a nepřemýšlejí o nich tedy tolik nebo by prostě přemýšlení o tolika dalších lidech bylo příliš namáhavé a zdlouhavé, než aby se jím zabývali.

Ten dotázaný, který důkladně přemýšlel nad tím, zda se stal obětí trestného činu, měl častěji osobní zkušenost s trestným činem nežli ten, který podle svých slov o věci příliš nepřemýšlel. Zatímco z postižených přemýšlelo důkladně 81 %, z ostatních pouze 68 % dotázaných. Obdobnou tendenci lze sledovat i v případě přemýšlení o členech domácnosti, i o blízkých přátelích nebo sousedech. V situaci, kdy se stal obětí trestného činu někdo z respondentovy domácnosti, důkladně přemýšlelo 77 % dotázaných (jen 63 %, pokud se nikdo z domácnosti obětí nestal) a v situaci postižení někoho známého přemýšlelo důkladně 54 % respondentů (oproti 37 % v případě, že respondent poté uvedl, že se nikdo z přátel nebo sousedů obětí trestného činu nestal). Naše výsledky tudíž vždy závisí na tom, nakolik jsou respondenti ochotni skutečně se nad položenou otázkou zamyslet.

Ukazuje se, že i když dotázaní budou ochotni přiznat, že se stali obětí některého trestného činu, je pro výzkumníka obtížné zjistit, o jaký trestný čin šlo. Více než polovina respondentů pravděpodobně činy, které se jich citlivě dotýkají, před tazatelem zamlčí, a to převážně proto, že se domnívá, že je to soukromá záležitost, o které by nikdo cizí neměl nic vědět, ale také z důvodu studu nebo psychologického vytěsnění. Navíc ti, kteří jsou ochotni o tom, co se jim stalo, hovořit, nemusí být schopni či ochotni skutečně o tom podrobně přemýšlet, a proto některé skutečnosti zatají jen proto, že si na ně momentálně nevzpomenou. Při viktimizačních výzkumech je nutno si tato omezení uvědomit a částečně s nimi počítat.

Do tohoto okruhu otázek byla zařazena i otázka, která nemá přímou souvislost s předmětem výzkumu Bezpečnostní rizika 99, tedy s kriminalitou a riziky, ale týká se metodiky provádění dotazování při podobných výzkumech. Naším cílem bylo zjistit, jakému typu tazatele, situaci a formě dotazování dávají respondenti přednost, to znamená jak ovlivňuje způsob dotazování ochotu respondenta svěřit se, zda se stal obětí trestného činu a popřípadě jakého. Respondenti volili mezi dvěma možnostmi a na škále od 1 do 7 rozhodovali, nakolik kterou variantu preferují. Pro přehlednost jsme sloučili vždy tři krajní stupně škály a získali tak pro každou dvojici tři údaje: procento těch, kterým je lhostejné, zda při dotazování platí první nebo druhá varianta, pak procento těch, kteří mírně až silně preferují první variantu a procento těch, kteří mírně až silně preferují druhou variantu.

Tabulka 1. Preference typu tazatele, dotazovací situace a formy dotazování (v %)

	je to			
	← výhodnější	lhostejné	výhodnější →	
	(1-3)	(4)	(5-7)	
<i>Bylo by pro Vás v této situaci výhodnější, kdyby tazatel byl:</i>				
žena	44,2	36,4	19,4	muž
starší než Vy	35,0	49,7	15,3	mladší než Vy
Vám sympatický	81,0	15,6	3,4	Vám nesympatický
Vám známý aspoň od vidění	44,9	35,0	20,1	zcela neznámý člověk
<i>Odpovídalo by se Vám snáze, pokud by rozhovor probíhal:</i>				
u Vás doma	59,2	26,9	13,9	na ulici
v přítomnosti další osoby	13,9	25,9	60,2	o samotě
<i>A jaké formě dotazování byste dal/a přednost:</i>				
rozdáváná a Vámi				
posílaná anketa	25,5	23,5	51,0	rozhovor s tazatelem
osobní rozhovor	70,7	19,7	9,5	telefonní rozhovor
odpověď vyplníte				
do dotazníku sám/a	29,3	28,6	42,2	odpovídáte tazateli na otázky

Respondenti dávají spíše přednost situaci, kdy je tazatelem žena (44 %), muže tazatele preferuje jen 19 % dotázaných. Více než jedné třetině respondentů na pohlaví tazatele ale nezáleží. Ještě méně významný je pro dotázané podstatný věk tazatele: polovině z nich je věk lhostejný, projevuje se jen mírná preference staršího tazatele. Naprostá většina respondentů (81 %) dává přednost sympatickému tazateli před nesympatickým a 16 % tazatelům na sympatičnosti nezáleží. Polovina respondentů by raději volila tazatele jim známého alespoň od vidění, třetině nezáleží na tom, zda tazatele znají či neznají a jen 20 % preferuje neznámého tazatele. Co se týče situace, za které dotazování probíhá, jednoznačně převažuje preference rozhovoru doma (59 %), dotazování na ulici by dalo přednost jen 14 % respondentů, zatímco 27 % považuje místo rozhovoru za nepodstatné. Stejně tak většina (60 %) dotázaných dává přednost rozhovoru o samotě a jen 14 % by uvítalo přítomnost další osoby. Co se týče formy dotazování, rozhovor s tazatelem je upřednostňován před rozesílanou anketou (51 % pro rozhovor proti 26 % pro anketu). Osobní rozhovor je (kupodivu) považován za mnohem přijatelnější než rozhovor telefonní – preferuje jej celých 70 % respondentů, zatímco telefonní rozhovor upřednostňuje jen 9,5 % dotázaných. Jedné třetině respondentů je lhostejné, zda odpověď vyplní do dotaz-

níku sami, či zda odpovídají tazatelé na otázky, u zbytku mírně převažuje ochota odpovídat tazatelé na otázky (42 % proti 29 % respondentů preferujících samovyplňování).

Ve všech kombinacích možností se objevuje konstantně okolo dvaceti procent lhostejných respondentů, nejméně lidem záleží na věku a na pohlaví tazatele. Největší zájem projevují dotázaní o to, aby jim byl tazatel sympatický, což je celkem logické, a pak o osobní rozhovor oproti telefonnímu. Jak by tedy mělo vypadat „ideální“ dotazování na téma viktimizace? Pokud to trochu přeženeme, můžeme konstatovat, že největší procento respondentů je ochotno vypovídat, pokud je tazatelem sympatická starší žena, kterou znají od vidění a která je navštíví doma a o samotě jim klade otázky, na které jí odpovídají. Zajímavé je, že po porovnání výsledků zjišťujeme, že nejlépe je hodnocen klasický řízený rozhovor v domácnostech, který je i u výzkumníků nejvíce oblíben.

Uvědomování si hrozeb

Jedna z experimentálních otázek si kladla za úkol zjistit, jak často si jednotliví respondenti uvědomují hrozby, k nimž se mají vyjádřit nejen ve výzkumech viktimizace, ale také v postojových otázkách na konkrétní obavy z postižení.

Je jasné, že ačkoli se dotazování ke všem hrozbám vyslovují obvykle bez rozlišení jejich naléhavosti, nejsou pro ně z tohoto hlediska všechny na stejné úrovni. Některé jsou jejich situací relevantnější než jiné, z čehož mohou plynout zkreslení v odpovědích. Myslíme si, že ověření vztahu mezi četností uvědomování si hrozby a mírou obav z ní odpoví na otázku, zda stačí zařadit do dotazníku pouze jeden druh otázky, či nikoli, případně jaká omezení se rýsují při následné interpretaci. Konkrétní námitka mohla kupříkladu znít, že při vyslovení položky „Zavraždění“ respondent uvede značnou míru obav, neboť přece jenom je to to nejhorší, co se mu může stát, ačkoli ve skutečnosti si toto nebezpečí uvědomuje pouze zřídka a nijak výrazněji jeho chování neovlivňuje, v protikladu kupř. ke kapesním krádežím, jejichž nebezpečí reflektuje často, nicméně se jich tolik neobává.

Metoda, jakou měla být tato hypotéza ověřena, spočívala v samostatné práci respondenta. Nejprve měl zodpovědět otázku na míru obav z pěti trestných činů, které byly vybrány z vícečlenné baterie v dotazníku Bezpečnostní rizika 1999.⁴ Výsledky této otázky posloužily jednak k ověření toho, že preference odpovědí se mezi oběma výzkumy a oběma soubory podstatně neliší, a jednak k uvedení respondenta do kontextu obav z trestných činů. Poté mu byly předloženy kartičky se všemi položkami původní baterie, které měl přiřadit na čtyři hromádky podle četnosti jejich uvědomování si.⁵ Tazatelé byli

⁴) Otázka 28. V následující otázce nás zajímá, nakolik se občané obávají toho, že se stanou obětí trestného činu. Pomocí stupnice od jedné do deseti vyjádřete, jak moc se asi obáváte následujících skutků: (A) Vloupání do domu (bytu) v době nepřítomnosti; (B) Oloupení, násilné přepadení na ulici; (C) Podvodu (v rámci investičních společností, pojišťoven, cestovních kanceláří); (D) Terroristický útok, bombový atentát; (E) Budete nucen/a někoho uplácet. (Stupnice: 1 – žádné obavy, ..., 10 – maximální obavy.)

⁵) Otázka 29. Je přirozené, že lidé nemyslí neustále na všechny hrozby, které by je mohly potkat. Některé jsou každodenní a vzpomene na ně každou chvíli, jiné jsou vzdálené a člověk si je uvědomí, až když se skutečně stanou nebo mu je někdo připomene. Pokuste se nyní předložená nebezpečí rozdělit právě do takovýchto kategorií. Kartičky představující jednotlivá nebezpečí rozdělte do čtyř hromádek, z nichž na první položte ta nebezpečí, která si uvědomujete stále, na druhou ta, která si uvědomujete často, na třetí ta, která si uvědomujete jen zřídka a na poslední ta,

v této souvislosti instruování k zaznamenání reakcí respondenta na tuto techniku, což přineslo poznání, že zařazení netradičních postupů dotazování spíše vítají a chápou to jako oživení jinak po čase nudného a monotónního odpovídání na otázky.

Variabilita odpovědí na položky této otázky byla zcela vyčerpávající, průměrné hodnoty zde korespondují s mody jednotlivých položek. Celkové rozložení je patrné z následujícího zobrazení:

Schéma 1. Celkové rozložení odpovědí na položky otázky 28.

ČASTO	ZŘÍDKA	ANI NE
A. Ukradení auta	B. Vloupání do bytu v době nepřítomnosti	C. Vloupání do bytu, když jste doma
J. Kapesní krádeže, drobné krádeže	D. Oloupení, násilné přepadení	E. Znásilnění nebo sexuální útok
Q. Dopravní nehoda	G. Obtěžování výrostky, partami mladistvých	F. Zavraždění
	K. Podvod (fondy, banky, cestovní kanceláře)	H. Sexuální obtěžování
	O. Zbití, zranění, fyzický útok	I. Vydírání, vybírání výpalného, únos
		L. Šikanování (v zaměstnání), nelegální praktiky zaměstnavatelů
		M. Zneužívání osobních dat, sledování, odposlechy
		N. Teroristický útok, bombový atentát
		P. Nutnost někoho uplácet

Jak se dále ukázalo setříděním podle identifikačních znaků, hrozby, jež si více připouštějí ženy, a naopak ty, na něž častěji myslí muži, nemají stejnou povahu. Zatímco pro ženy jsou více traumatizující situace ohrožení vlastní osoby, kdy dochází k přímému kontaktu pachatel – oběť (vražda, obtěžování výrostky a kapesní krádeže, popř. znásilnění a sexuální obtěžování, jež ale mají z pochopitelných důvodů mezi hrozbami zvláštní postavení), muži se častěji obávají o svůj majetek (krádež auta, podvod, zneužití osobních dat, dopravní nehoda).

Dle našeho mínění je velice cenným poznatkem ověření vztahu mezi mírou obav z určité hrozby a četostí jejího uvědomování. Při kontrole na položkách předcházející otázky 28 se ukázala jasná souvislost, když koeficienty pořadové korelace (vysoce signifikantní) se pohybovaly mezi hodnotami -0,45 a -0,65. Znamená-li to, že čím více se lidé něčeho obávají, tím častěji na to myslí, je potom vyřešena otázka oprávněnosti použití jen jednoho druhu otázek v dotaznících.

Jak se jednotlivé položky mezi sebou liší a jak jsou si naopak vzájemně podobné, jsme zjišťovali faktorovou analýzou. Jako nejdůležitější se ukázaly být následující čtyři faktory:

kteřá si za běžného dne ani neuvědomujete. (Předložit kartičky) Stupnice: 1 = stále; 2 = často; 3 = zřídka; 4 = ani ne. Nepřipadá v úvahu = 9.

- 1. faktor – *fyzické násilí*. Zde nejvíce skórují položky „oloupení, násilné přepadení na ulici“, „zavraždění“, „obtěžování výrostky...“, „sexuální obtěžování...“ a „zbití, zranění, jiný fyzický útok“. Jak již bylo řečeno, všech těchto položek se více obávají ženy.
- 2. faktor – *ztráta majetku*. U tohoto faktoru se nejvíce projevují položky „ukradení auta“, „kapesní krádeže, ...“, „podvod...“, „nutnost někoho uplácet“, „dopravní nehoda...“. Většinu z hrozeb tohoto faktoru si tentokrát častěji uvědomují muži. Uvedené položky mají nejnižší souhrnný průměr ze všech faktorů a dá se tedy usuzovat, že tento faktor hraje celkově nejdůležitější roli co se týče častosti uvědomování si hrozeb v něm obsažených.
- 3. faktor – *ohrožení osoby bez konkrétního fyzického násilí*. Ten je nejvíce zastoupen v položkách „šikanování v zaměstnání, nelegální praktiky zaměstnavatelů“, „zneužívání osobních dat, ...“ a teroristický útok, bombový atentát“. Tento faktor má naopak souhrnný průměr nejvyšší, což znamená, že na hrozby, jež jej tvoří, myslí lidé nejméně často.
- 4. faktor – *okradení v privátní sféře (s násilným prvkem)*. Položky „vloupání do bytu, ...“ a „oloupení, násilné přepadení na ulici“ tvoří tento faktor.

Závěr

Svou prací jsme se pokusili ukázat, jaké nástrahy může skrývat formulace otázek v dotazníkovém šetření, a to nejen po stránce výzkumné, tedy z hlediska jejich zjišťovacích možností, nýbrž, a to především, po stránce interpretační, z hlediska jejich víceznačnosti pro výzkumníka i pro respondenty.

Vybrali jsme za tímto účelem otázky, které se nám z různých důvodů jevily jako problematické, a zjišťovali jsme, jaký vliv na odpovědi respondentů budou mít takové změny jako jiná formulace otázky, odlišný způsob odpovídání, jiné pořadí otázek v dotazníku atd. Pro podrobnější analýzu jsme přidali doplňující otázky, které měly jemněji ozřejmit mechanismus odpovídání.

Jak bychom mohli na závěr shrnout výsledky, ke kterým jsme dospěli? Ve skutečnosti nebyly ani při užití alternativních formulací zjištěné rozdíly nikdy natolik významné, aby bylo nutno zpochybnit správnost dotazníku Bezpečnostní rizika 99 či obecně oprávněnost používání metody standardizovaného rozhovoru. Navíc nesmíme zapomínat na to, že v naší analýze nebyly srovnávány dva shodné soubory, přičemž soubor, na kterém byly naše hypotézy testovány, byl omezený a nebyl dostatečně reprezentativní. Výsledky tedy spíše jen orientačně naznačují určité jevy a v žádném případě je nelze absolutizovat. Přesto se ale většina našich hypotéz do určité míry potvrdila.

Naše výsledky zejména ukázaly, že při dotazování na osobní informace citlivého charakteru je vždy nutno počítat se zkreslením, vyvolaným neochotou dotázaných o těchto věcech před tazatelem vypovídat, pramenící z mnoha důvodů. Pod pojmy, které jsou výzkumníkům naprosto jasné, si respondenti mohou představovat úplně jiné obsahy a navíc se ve svých představách jeden od druhého lišit. Také se ukázalo, že i mírná změna formulace otázky může znamenat posun v odpovědích respondentů – například ptáme-li se na to, jakých dopravních přestupků by se dotázaný mohl dopustit, záleží na tom, jakými slovy konkrétní přestupek popíšeme a jakou hodnotu mu tak přisoudíme. Ve své analýze jsme narazili také na fakt, že to, na co respondent odpovídá, nemusí být vůbec totožné s otázkou, na jakou chtěl výzkumník získat odpověď. Například, některými riziky

je respondent skutečně velice zneklidněn, ale to ještě nemusí znamenat, že na ně skutečně neustále myslí a že má reálný důvod se jich obávat.

Na druhou stranu se v další části experimentu ukázalo, že na odpovědi respondentů s největší pravděpodobností nemá vliv pořadí otázek či položek v baterii, samozřejmě pokud není sestaveno úmyslně sugestivně. Stejně tak nehraje roli, zda jsou položky baterie respondentovi předčítány či zda si je sám v dotazníku čte.

Jak již bylo řečeno, zjištěné odchylky nejsou v žádném případě nijak tragické a metoda standardizovaného rozhovoru, tak jak byla použita ve výzkumu Bezpečnostní rizika 99, je pravděpodobně stále neobjektivnějším a nejpřesnějším zdrojem informací o rozsáhlém souboru lidí. Naše výsledky nás tudíž neopravňují k žádným radikálním doporučením. Tento a podobné výzkumy by měly v první řadě směřovat spíše k poukázání na nebezpečí víceznačnosti pojmů, jejich nejednotného chápání respondenty. Následně by pak měly být referenční rámce takovýchto pojmů zjištěny a analyzovány pro jejich přesnější interpretaci. V neposlední řadě by poté výsledky měly postačovat k rozhodnutí, jakou variantu pojmu zvolit, zda pojem vůbec použít, případně kdy, za jakých okolností a v jakých souvislostech.

Technika standardizovaného rozhovoru je a pravděpodobně zůstane nejzákladnější pomůckou sociologů-výzkumníků, jelikož jako jediná dokáže v rámci dotazníkového šetření zachytit v dostatečné šířce názory a postoje velmi rozsáhlého okruhu lidí. Bohužel ale výhody této metody jsou provázeny mnoha zdroji nepřesností a chyb, kvůli nimž nelze nikdy při výzkumu získat data s takovou validitou a reliabilitou, jakou bychom si přáli. Některé z těchto zdrojů chyb lze ze strany výzkumníka jen velmi těžko ovlivnit: jsou jimi například nezodpovědnost či nešikovnost tazatelů při provádění rozhovorů, neochota dotázaných odpovídat pravdivě na položené otázky a někdy i neochota vůbec odpovídat, a v neposlední řadě také vnější omezení výzkumu, například zdroje, které má výzkumník k dispozici, nebo přání zadavatele. Jiné zdroje chyb, jako jsou například nesprávná formulace dotazníku či chybná interpretace, ale výzkumník kontroluje a je jeho stavovskou povinností takovéto chyby minimalizovat. Pokusili jsme se navrhnout jeden ze způsobů, který může k omezení chyb ve výzkumu přispět.

RADKA RADIMSKÁ a JIŘÍ VINOPAL jsou studenty pátého ročníku oboru sociologie na Filozofické fakultě UK.

